

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə və Sosioologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Şuşa şəhərində yazıb yaratmış, Qarabağ xanlarının nəslindən olan Xurşidbanu Natəvanın (1830-1897) yaradıcılığında da ictimai-fəlsəfi məzmunlu şeirlərə rast gəlmək mümkündür. F.Köçərli yazır: "Xurşidbanu elmü marifət sahibəsi olmağa görə, əksəri-övqəti ürəfa, şüərə və üdaba dairəsində keçirdi. Şeir və qəzli sevib, özü dəxi gözəl və zərif təb sahibəsi idi. Mərhum Qasım bəy Zakir və sonralardan Abdullah bəy Asi və onun müasirləri və xüsusən hali-həyatda olan Mirzə Rəhim Fəna cənabları ol gövhəri-pakın inayətləri sayəsində təblərinə vüsəti qüvvət verdilər".

Qeyd edək ki, Natəvan Qarabağ Xanlığının formal davamçısı kimi həm Şuşa şəhərinin və ətraf ərazilərin idarəçiliyi ilə məşğul olmuş, həm də Şuşada "Məclisi üns" (1864-1897) ədəbi məclisinin əsasını qoyaraq burada ictimai-fəlsəfi məzmunlu şeirlərin müzakirəsini təşkil etmişdir. Həmin ədəbi məclisdə özü də fəal şəkildə iştirak edən Natəvanın şeirlərindəki eşqin, sevginin cismani deyil, daha çox mənəvi xarakter daşmasına şübhə etmirik. Məsələn, o, bir şeirində yazırdı:

Dilbərə, dərdi-dilimdən belə ünvan etdim –
Ki, qəmi-hicridə dil mülkünü viran etdim.

Mümkün olmaz mənə vəslin bilərəm həşrə kimi,
Ol səbəb məskənimi kuhü biyaban etdim.

Eşq sultanı mənəm qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərk-i vəfa, taəti-fərman etdim.

Səri-kuyində qoyub başımı bir uf demədim,
Səri-sidq ilə dilü canımı fərman etdim.

Yoxdu bir kimsə məgər dərdimi bilsin, ya Rəb –
Ki, mən öz qanım ilə dərdimə dərman etdim.

Deməli, Natəvan öz ilahi sevgisindən əl çəkmir, çünki bu eşq onun yalnız bu həyatı deyil, əbədi həyatı üçün bir dönməzlikdir. Bu anlamda insanın içindəki dərdini də özü kimi biləcək ikinci bir insan yoxdur, yalnız Tanrıdan başqa. Tanrı və insan vəhdəti dərdli ilə dərdsiz bir-birindən ayıra bilər. Ancaq dərdli, möhnətli birisinin, eyni zamanda nə qədər dərdsiz olması da aşikardır. Çünki içindəki dərdləri Tanrıya bölüşən insan sanki dərdsizləşir və zahirən dərdli ikən dərdsiz görünür. Bizcə, bu anlamda bəlkə də, insan üçün tək çarə özüne Dost bildiyi Tanrıdan başqa Tanrı yoxdur. Şübhəsiz, belə bir Dostun əliylə ölmək də, əslində cismani cəhətdən ölməkdirsə, mənəvi cəhətdən ölümsüzləşməkdir. Bu anlamda cismani dünyada özü müzə dost bildiklərimiz də, əgər əsil Dostu anlamırlarsa o zaman, yenə tək çarə içimizdəki ilahi Dosta üz tutmaqdır. Natəvan yazır:

Rəqib təhməti etdi mənə cüda, ey dust,

Bu zülfü gördü rəva, görmə sən rəva, ey dust!

Əgər ki, tiğ şəkib öz əlinlə öldürsən,
Deyil cəfa bu mənə, bilməzəm cəfa, ey dust!

Kənardan baxaram mən həqir həsrət ilə,
Bu, yaxşı şivə deyil, olma bivəfa, ey dust!

Sənin bu hüsnünə layiq heyf ki, əhdin yox,
Nə qədər səy elədim, tapmadım dəva, ey dust!

Bəli, bu hicrin ilə mən həmişə xoşhaləm,
Görək ki, neyləyəcək axırı qəza, ey dust!

Rəqibə xoşdu həmişə mənə kənar etsin,
Fəda o himmətinə, olasan riza, ey dust!

Çağırəm Alahı mən hali-Natəvan ilə,
Məgər ki, tez verə haq düşməne cəza, ey dust!

Natəvan bu şeirində də, Allahın ədalətinə sığınaraq mənəvi və maddi anlamdakı "dostu" bir-birindən fərqləndirməyə çalışmışdır. Buna səbəb də odur ki, insan nə qədər ilahi bir Dostu idrak etməyə çalışsa da, obyektiv aləmdə mövsud olan "dost"u da bir kənra qoymaq mümkün deyildir. O zaman insan obyektiv aləmdəki "dostu" ilə, ilahi bir Dost arasında nə cür bağlılıq yarada bilər? Bizcə, insanın şüurundakı ilahi "dost"la, real həyatdakı "dost"un oxşar cəhətləri ilə fərqlilikləri də görməyi bacarmaq lazımdır. Təsədüfi deyil ki, xalq arasında deyirlər ki, dostunu, yol yoldaşını mənə göstər sənin mahiyyət-cə kim olduğunu deyək. Deməli, obyektiv aləmdəki "dost"umuzun, yol yoldaşımızın mahiyyəti xeyli dərəcədə, bizim "mən"imizin mahiyyətini ortaya qoyur ki, bu da mənəvi Dosta olan münasibətimizin bu və ya digər

formada ifadəsidir.

Natəvanın şeirlərində ruhun daxili iztərabı və azadlığa doğru can atması da çox hiss olunur. O yazır:

Yenə ya rəb, nə qəmgindir mənəm bu şad olan könlüm,
Rumuzi-eşqdən agah olub, ustad olam könlüm.

Görübür yarı əygarə olubdur məhvi-nəzzarə,
Edibdir sinəsin parə, mənəm abad olan könlüm.

Niyə peymandan keçdin, niyə zəncirdən qaçdın?
Nədənir çöllərə düşdün, mənəm bərabad olan könlüm?

Fəraqın ruzi-məhşərdir, sərəsət

dən biri də Şuşada anadan olmuş Fatimə xanım Kəminədir (1841-1898) ki, onun da şeirlərində ictimai-fəlsəfi məzmun az deyildir. Türk və fars dillərində yazıb yaradan Kəminədə bir az şiə təəssübkeşliyi olsa da, ümumilikdə onun şeirlərində sufiyanə məzmun daha çoxdur. Hər halda onun şeirlərində Həzrət Əliyə, Həzrət Hüseyinə olan sevgi danılmazdır. 7 Ancaq Kəminənin şeirləri Əhli-beyt sevgisi ilə məhdudlaşmayaraq Tanrı-insan vəhdətinin bütünlüyü şəklinə öz əksini tapmışdır. O yazır:

Hər vaxt tənə düşsən, əlindən tutar Əli,
Müskülgüşadı, Heydəri-Kərrarə yalvarım.

Hər dəm qılır cəfa mənə çün tən

Başqa bir şeirində də Kəminə qəlbinin dərinliyindəki sevgini izhar etməklə çırpınır. Şairə öz içindəki sevgi iztərablarını bəyan edərkən, onu nə dərəcədə ifadə etdiyinə sanki özü də tam əmin deyil. Ancaq o, şeirin dili ilə öz varlığı ilə Əbədi Varlıq – Yaradan arasındakı bütünlüyü əks etdirmək niyyətindədir:

Cövrü-rəqib, sərzənəşi-əhli-ruzigar

Qoymaz qılam bu dərdi-dili yarə aşikar.

İşrətsərayi-könlümü, ey yarı-tündxu,

Hər dəm cəfavü qəhr ilə gəl etmə tamar.

Hicridə dümri-əşq, vüsəlinə nəqdi-can,

Bilməm, huxuru qeybətə eylə-

Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinin inkişaf yolları (XIX yüzil)

rəm nisar.

Gülşəndə gör nə şur ilə bülbül fəğan edir,

Guya ki, şax üzrə gülə həmdəm oldu xar.

Dil intizari-vəsdə pamalı-fikir olub,

Tən ataşi-fəraqda çün muy biqərar.

Gər feyzi-cami-eşqi-həqiqətdə məstəsn,

Əhsənət xoş məqəmdəsən, olma hüşyar.

Dövrən ki, saçıy-qamə olmuş həvalə, gör,

Bu dövrdə kimi kimdi kamgar.

Yaxud da:

Kuhü səhrayə düşüb Məcnun kimi qıldım şitab,

Aradım şaxü budağı tapmadım bir sayə mən.

Arifü saliklərin pəşminə dəlqin verməzəm,

Dəhrdə Tanrı bili yüz ətləsü di-bayə mən.

Bulmamışkən əsl ürfanın məzaqın dəhrdə,

Uğradım nahaq yerə bir şixi-bi-pərvayə mən.

Kuyi-eşqə girməyə könlüm dəxi etməz həvəs,

Rahi-pürəşubdürür, düşdüm acəb qovqayə mən.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşirin qızı Ağabəyim (?-1832) də, öz dövrünün tanınmış şairələrindən biri olmuş, ictimai-fəlsəfi məzmunlu şeirlər yazmışdır.

Ümumiyyətlə, Orta əsrlərdə olduğu kimi, 19-cu əsrdə də sufilik, sufi görüşlər Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin (Bakıxanov, Nəbati, Nigari, Heyran, Ali, Dədə Ələsgər və b.) çoxunun dünyagörüşündə əsas yer tutmaqda idi. Bu anlamda əməkdar elm xadimi, filosof-alim Zümrüd Quluzadə doğru yazır ki, Orta əsr İslam Şərqi fəlsəfəsinin əsas istiqamətlərindən biri olan sufilik sonralar da bir çox cəhətlərinə görə öz əhəmiyyətini itirməmişdir: "Heç şübhəsiz, bu (VII-XVI əsrlər nəzərdə tutulur –F.Ə.) və bundan sonrakı əsrlərdə də Azərbaycan ideologiyası geniş yayılmış sufizmin fəlsəfi doktrini qəbul etmişdi ki, bu panteist doktrininin əsasında Tanrı, Haqq, Həqiqət və Məhəbbət dururdu və burada Məhəbbət bir fəlsəfi kateqoriya kimi çıxış edərək Yaradanla yarana arasında birlik və qarşılıqlı əlaqə yaradırdı.

ilə rəqib,
Şahi-qəyurü qolsuz ələmdarə yalvarım.

Kani-vəfavü qeyrəti-Abbasi-namvər

Görməz rəva xəbisü xətakarə yalvarəm.

Mənsur tək çəkibdi mənə dəre zülfü-yar,

Yad eyləyim "ənəlhəqini" dəre yalvarım.

Bülbül sifət nəvayə gətirdin Kəminəni,

Sevdayi-gül başımda, necə xarə yalvarım.

Şairə burada ilahi sevgi yolunda bir tərəfdən Həzrət Əlidən, digər tərəfdən Həllac Mənsurdan kömək "diləyir". Halbuki burada Kəminənin əsas istəyi Tanrıya olan sevginin təmənnəsizliyi, ülviliyidir. Bu anlamda Tanrıya yalvarış simvolik mahiyyətlidir, şairənin eşqində alilik özünün xəyali mənə ilə uzlaşır:

Rəhi-eşq içrə mənzurum mənəm ol tacidarımdır,

Könlü mülkündə sultanım, xü-cəstə şəhriyarımdır.

Əgərçi guşeyi-qəmdə şikəstə-xatirəm, lakin

Səri-kuyində dövr edən xəyalibiqərarımdır.

Kəməndi-eşqinə bağlı gedib könlüm, inanmazsan,

Yoluna göz dikən .ahid dü çeşmi-əşkbərımdır...

Kəminə bivəfa görsə səni, vallahı incinməz,

Səni mənədən iraq edən bu bəxti-kəcmədarımdır.

məhnəti qəmdir,
O zülfün kiymi dərhəmdir, mənəm azad olan könlüm.

Baxın bu Natəvan zarə, günü bəxtim kimi qarə,

Gəzər Məcnun tək avarə, mənəm naşad olan könlüm.

Şairə bir tərəfdən könlünün iztərabından yazdığı halda, digər tərəfdən onu bu iztərabı salanın "zalımlıq"ından bəhs edir:

Könlüdə ahuzarım var, nə səbrü nə qərarım var,

Deməz bir dilfikanım var, neçin gəlməz, neçin gəlməz?

O zülfü-nərkisi-məstə könlü çox-clandı pabəstə,

Mənə hicran edəb xəstə, neçin gəlməz, neçin gəlməz?

Səri-kuyin gəzər könlüm, güli-ruyün sevr könlüm,

Vüsəlin çün diler könlüm, neçin gəlməz, neçin gəlməz?

Yaxud da:

Çəkirdim həsrətini, görmədim, xudahfiz!

Olubdur indi işim naləvü fəğan, ölüərəm.

Fəda o qamətine kim, qəza nə xoş çəkmiş,

Qədar büküb belimi, eyləyib kəman, ölüərəm.

Fəraqdan tükənib tabü taqətim, billah,

Vüsələ etməz əlim, zarü Natəvan ölüərəm!

XIX əsr tanınmış şairələrimiz-